

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

«ՀՈՎՈՒԱՆՈՑԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ»

1.—Հովուանոցի եկեղեցւոյն վերաբերեալ ազգային յիշատակութիւնքն.

ԲԵՐԵՆԶԷՄԵՆ ԿԵՆ ժամ հետի, դէպի աբեւիք, Պէյթ-Սահուր գիւղին մօտ կը գրտնուի այս եկեղեցին, որ ձօնուած է յիշատակին այն հովուաց՝ որոնց աւետեց հրեշտակը Յիսուս Քրիստոսի Ս. Ծնունդը, ըստ Աւետարանի: Երուսաղէմի հայ միաբանութիւնը, ի հնումն, այս եկեղեցիին մէջ կը կատարէր Յունուար 5-ի Ծննդեան ձրագալուցին կամ Խթման գիւրերի պաշտամունքը և կ'երգէր «Փառք ի բարձունս» հրեշտակային երգը: Ըստ Սաղմոսական ծիսարանի, Քրիստոսի տնօրինական զործերուն տօնակատարութիւնները տեղի կ'ունենային այն նուիրական տեղերը՝ ուր մեր Տէրը կատարած էր իր փրկագործութեան խորհուրդը: Այսպէս սահմանեալ հրճանքներու համաձայն, պաշտամունք կը կատարուէր Ս. Յարութեան, Գողգոթայի, Ախնի, Համբարձման, Գեթսեմանիի, Ղազարիոնի և այլ եկեղեցեաց մէջ, ինչպէս ցոյց կուտայ սաղմոսական հին ծառայը: Ըստ այսմ, Քրիստոսի Ծննդեան տօնը Բեթղեմէմի եկեղեցւոյն մէջ կատարուած միջոցին, նոյն տօնը ձրագալուցին կը տօնախմբուէր «Հովուաց» եկեղեցին, զոր շատերը սխալմամբ կը գրեն «Հովանոց»: Մինչև ժ. գար, մեր ձեռագիր ծիսարաններն Ս. Ծննդեան ձրագալուցին առթիւ, կը հրահանգեն նոյն օրը երթալ Հովուանոցի եկեղեցին և կատարել օրուան կանոնը: Փորիկի և Օքսֆորդի մատենագրանոց Բրդ. կամ Թրդ. դարու ձեռագիր երկու Տօնամակները կը պարզեն մեզի նոյն օրուան արարուածութիւնը՝ Հովուանոցի եկեղեցւոյն մէջ: Այդ երկու հնագրանի յիշատակարանները կ'ամրագրեն իր գարու լատին ուխտաւորուհի Էթէրիայի Հովուանոցի եկեղեցւոյ մասին գրած նկարագրութիւնը. վասն զի անոր օրագրութիւնը ինչպէս է այդ մասը: Նոյն եկեղեցւոյ մասին մէջ կը

բերենք հետեւեալ ազգային յիշատակութիւններն, ժամանակագրական կարգաւ: 690ին, Գրիգոր քորեպիոսկոսոս Արշարունին, «ընթերցուածոց մեկնիչ» մը կը գրէ. «ժողովին ի հովուանոցն յիմներորդ ժամուն և այս կանոն կատարի (կանոնը կը գնէ): Տաշեանի Ձեռագրաց ճուցակին (թ. 5 և 9) երկու ծառայները, մին՝ 1223 կամ 1261, մյուսն՝ 1506 թուականաւ, կը հրահանգին. «ձրագալուցին Յունիարի ճիշդ ժողովին ի Սուրբ Հովուանոցն ի ասանկորդ ժամն, և այս կանոն կա. ՍՂ. Տէր հովսեփի զիս, դարձեալ ՍՂ. ո՛ր հովսեփ խաւայեղի հայ. Աւես. ըստ Ղուկասաւ. և հովսի. . . » « . . . Յետ այսորիկ երանեն ի Հովուանոցն ի Սուրբ Բերդիմիս, և ժողովին ի ներս ի յայն ի մատնն և այս կանոն կատարի. ՍՂ. ԿՅ. Տէր ասաց զիս. Աւես. Մատք. և Յսի. Քսի. ձեռնեց և քաջապիս. » Ս. Աթոռոյս Մատենագրանին ծառայներէն (թ. 12 և 1863) ձեռագիրներն ալ քննեցինք, կը կրկնեն միեւնոյն կանոնը և կը հրահանգեն նոյն օրը երթալ Հովուանոցի եկեղեցին, և կատարել այն կանոնը զոր շինած էր Յակոբ Տեառնեղաւորը, և ապա՝ դառնալ Բեթղէմէմի Ս. Այրը սխիւթք և մոմեղինօք»: Քրիագիր եկեղեցական մատենք այս հրահանգը իրարմէ բնագործեալով են յարահանան, մինչև ժ. գար, և յետոյ ալ: Ձեռագիր ծառայներէ գտա մեր մատենագիրներէն ուսմանք ալ կը յիշատակեն Հովուանոցի եկեղեցին: Անանիոս Շիրակացի «երիցս երանեալ վարդապետը» (Է. դար) իր «մնացորդք բանից» գրութեան մէջ (էջ 7) հետեւեալ կերպով կը յիշատակէ, « . . . Դանգի գրեալ և ի սկզբան կանոնին աշակիս, քի տօն Սուրբ Յայտնութեան կատարի ի Յունիարի, որ և վեց ամսոյն. ժողովին ի Հովուանոցն և զայս ինչ կանոն կատարեն և ապա ի Բերդիմիս և ի յայն»: Դարձեալ, Մովսէս Կազանկայտուացի (Է. դար) իր Պատմութեան մէջ (էջ 227-28), «Անուանք Վանօրէից, որք յերուսաղէմ են շինեալ» խորագրով գլուխ մը ունի, ուր իբր «ականատեան», Երուսաղէմի վանքերուն և եկեղեցեաց վրայ շահեկան տեղեկութիւններ կուտայ, և ի մէջ այլոց կը յիշատակէ Հովուանոցի եկեղեցին, որուն նկատմամբ իր կատարած նրկարագրութիւնը՝ տեղագրական և պատմական տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն ունի. իր խօսքերն են. « . . . և անի յարհ-

ւելից կուսէ ըստ Յորդանանու կողմանէ երեք ասպարիգոփ հնդի ի Բերդենիսէն. և Հովանոց (Հովուանոց), ուր երկու եկեղեցիք են, և սրահարաց մասիւն: Գրիգոր Տաթևացին ալ, իր ծննդեան քաղաքին մէջ կ'յիշատակէ Հովուանոցը և կատարուած կանոնը. «... վասն այսորիկ այսօր նախ ի Հովուանոցն ընթանալի, որ և հասարակ տեղի սուրբ ժամասունն, ուր քանաոս հոգիս եւք ժողովեալք և ստեղծ Ստորոս... և սպա երբան սու Մարտին ի յայն ի տեղի ծնեղեան. վասնզի ի յայն ծնա Քրիստոս փրկիցն, և ի մատեն եղաւ, և հովիւսն ընթացան» (Զմբան հատ. էջ 31-32):

2.—Հովուանոցի եկեղեցւոյն պատմական ծագումը.

Բեթղէմէմի արեւելեան կողմը կը գտնուի Պէյթ-Սահուր փոքրիկ գիւղը. որ է ըստ Ս. Գրոց, Բերութքամամ «հանդէպ Բեթղէմէմի» (Երեմ. ԽԱ, 17). այս գիւղին սահմանին մէջ է «Հովուաց գաւառը», ուր շինուած է «Հովուանոցը» (արար. Տէյր էր-Ռաւաթ) և հո՛ւն էր որ հրեշտակները հովիւներուն աւետեցին Յիսուսի ծնունդը: Մարինոս լատին պատմիչը կը վկայէ թէ շատ հին ժամանակներէն, այս տեղւոյն վրայ շինուած էր փառաւոր եկեղեցի մը, Ս. Հեղեմէ թագուհիին կողմէն, երկարութիւնը 46 թղաչափ. իսկ լայնութիւնը՝ 25. և նուիրուած էր Ս. Հրեշտակապետաց: Ըստ վկայութեան Նիկէփորոսի, այս եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուին երեք հովուաց գերեզմանները, ինչպէս 670'ին, տեսնած է Արզուլֆ եպիսկոպոս, իր ուխտաւորութեան առթիւ: Մարինոս գիտել կուտայ թէ այս նուիրական տեղը կը յարդեն ո՛չ միայն քրիստոնեայք, այլ նաեւ Մահմետականք կանթեղ կը վառեն, խունկ կը ծխեն, և լատին կրօնաւորք մ'ննդեան ճրագալուցին «Փառք ի բարձունս» կ'երգէին:

Երգ դարուն, Կրտեղ Սկիւթուպօլսեցին՝ իր «Մար-Սապայի» կենսագրութեան մէջ շահեկան տեղեկութիւններ կուտայ Հովուանոցի եկեղեցւոյն հիմնադրութեան և այլ պարագայից նկատմամբ. յիշելիքն առած տեղեկութեան համաձայն, արքա Մարկիանոս, որ հակառակորդ մը եղած Քաղկեդոնի ժողովին և միաբան երուսաղէմի Ս. Բնասարիոնի վանքին, Եւդոկիա թա-

գուհիին նիւթական օժանդակութեամբ, 454'ին, Բեթղէմէմի արեւելեան հիւսիսային կողմը, կը հիմնէ «Հովուանոցի եկեղեցին»: Մարկիանոս ցո՛րչափ հաւատարիմ կը մնայ միաբնակութեան, իր վանքը շէն և ձօխ էր, և ո՛ւր հարիւրաւոր վանականներ կը բնակէին իր տեսչութեան տակ. բայց ան չկրնարով մնալ նոյն համոզումներուն վրայ, իր վանքն ալ ինկաւ չքաւորութեան մէջ և անչքացաւ: Սկիւթուպօլսեցին երկու ղէպքեր կը պատմէ, և այդ առթիւ կը յիշէ «Հովուանոցը» (Տէյր էր-Ռաւաթը) առաջինով՝ կը պատմէ Տէյր-Տօզի վանքին հիմնադիր Ս. Թէոդոսի այցելութիւնը Հովուանոցին, որ կը գտնուէր Տէյր Տօզի վանքին և Բեթղէմէմի միջև. իսկ երկրորդով՝ թեկուայի վանքն ապառտանած Որոգինէսեան վանականաց մէկ արարքը. 542'ին, նոյն վանականներն, ղէն ի ձեռին, կ'աւելին քանդել Մար-Սապայի վանքը. բայց անոնք չկրցան հասնիլ իրենց նպատակին. շատ մը ղեկերումներէ յետոյ, յոգնած՝ ապառտանեցան «երանելի Մարկիանոսի վանքը». դարձեալ, ըստ նոյն պատմչին, Մարկիանոս վախճանած է 492'ին: 542'էն վերջ Հովուանոցի նկատմամբ պատմական յիշատակութիւն չենք գտներ օտար եկեղեցական մատենագրաց քով: Հաւանաբար, այդ վանքը 614'ին կիսաքանդ եղած է պարսկական յարձակմանց առեւն:

3.—Հովուանոցի եկեղեցւոյն տեղւոյն նկատմամբ տարակարծութիւն.

Պաղեստինադէտներէն Մէսթէրման՝ յետ մահու հրատարակուած իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ («La Terre Sainte, 1923») կ'եզրակացնէ թէ Հովուաց գաւառի եկեղեցին Ս. Գրոց Գոյիտայ աշտուակին (մեռելոյ, ԼԵ. 21) մօտն էր, և դաշտն ալ կը կոչուէր Սար էլ-Ղանիս: Տէյր էր-Ռաւաթը բուն «Հովուանոցը» չէր, այլ ան Հոսթի վանքն էր, որմէ Սիար էլ-Ղանիս 600 քաջ հետ կը գտնուէր, ղէպի արեւելեան հիւսիս: Մէսթէրման այլ և այլ վկայութիւններ յատաջ կը բերէ իր այս ճշգրտմը հաստատելու համար, և կը յարէ թէ Գաղեբայ աշտարակի «Հովուանոցին» մէջ կ'ապրէր, 385'ին, արքա Յովհաննէս Կատիանոս, ինչպէս ինքն ալ կը յիշատակէ իր

Մարտէլլ գրած մէկ ճառին մէջ. 388-ին ալ զարձեալ հոն կը բնակէր «Վարք Հարանց»ի հեղինակ Բալլատիօսը: Մէսթէրման յետոյ մէջ կը բերէ երգ զարու Սաղիմական վրացերէն նորագիւտ ծիսարանը, որուն համաձայն Ծննդեան ճրագաւուցին գիշերը կղերականք և հաւատացեալք Բեթղեհէմէն կ'երթային Հովուանոցը և կ'երգէին «Փառք ի բարձունս» երգը. նոյն հեղինակը կ'ընէ նաև երուսաղէմացի եպիփան վանականը, որուն տեղեկութեան համեմատ, «Հովուանոցը (Poemnim) կը զբոսնուէր Բեթղեհէմի արեւելեան կողմը, ա'յն տեղը ուր հրէշտակը երեցաւ հովուաց և բոստ անոնց...»: «Սիոն»ի էջերը չեն ներկր Մէսթէրմանի աւսումնասիրութեան մանրամասնութիւնքն մի առ մի յիշել. իր մէջ բերած վկայութիւններն անորոշ են և տարատա՛մ: Ի հակառակէն, ուրիշ գիտնական մը, Լիէվէն աը Համ, իր մէկ աշխատասիրութեան մէջ («Guide-indicateur des sanctuaires et Lieux historiques de la Terre-Sainte», էջ 62-63), չընդունիր մէջ բերուած ճշգումը, յայտնելով թէ Բեթղեհէմցիներուն զարաւոր աւանդութիւնը կը հակասէ այդ կարծիքին, և թէ ամէն զարու ուխտաւորք խակական «Հովուանոցը» կը նկատեն Պէյթ-Սահուրի մօտիկ եկեղեցին որ մինչև հիմակ պահած է իր գոյութիւնը, թէև կիսով աւերակ: Լիէվէն մէջ կը բերէ նաև վկայութիւնը ԺԲ. դարու ուղեգիր Դուս վանահայր Դանիէլի, որ իր րականատես կը վկայէ թէ Պէյթ-Սահուրի Հովուաց զաշարի եկեղեցին, թէև կիսով աւերակ, կը գտնուի Բեթղեհէմի գիմացը, Ս. Ծննդեան վանքէն մէկ վերստ հեռաւորութեամբ. ի հնումն կար հոն գեղեցիկ վանք մը, ձիթաստանով: Դարձեալ, նոյն հեղինակը դառնութեամբ կ'ընդատակէ թէ Սիար էլ-Կանէմի մէջ պեղումներ կատարողներն իրենց ձեռքով յարմարեցած են երեք հովիտներու կարճեցեալ գերեզմաններն: Այդ վայրը գտնուէ պատմականութեան, և թէ հոն տեղ մը եղած է միայն գինեխնութեան:

4. — Մեր աղբիւրքիւրը Հովուաց եկեղեցուն.

Դպրոցական արձակուրդէն օգտուելով, Սեպտ. 19-ին մեր Ս. Ծննդեան վանքի տը-

ղի և նախկին տեսուչներուն՝ Տ. Աշոտ և Տ. Վրթանէս վարդապետաց, նորոյր և Մատթէոս սարկաւազաց և Բեթղեհէմի զպրոցին ուսուցիչ Պ. Յակոբ Կարապետեանի հետ, այցելեցինք Տէյր էր-Ռաւաթի եկեղեցին, որ կը գտնուէր ընդարձակ դաշարի մը կողմը, ա'ն որբանաձէ էր և այլի մը մէջ փոքուած. եկեղեցուն արեւմտեան կողմը, իրարմէ փոքր անջատու մով Լըլու մարմարեայ սիւներու տակ կը գտնուէր երեք Հովուաց գերեզմանը, որուն մօտերը կային մողայիքի մը նաշտրոգներ. հարաւային և հիւսիսային պատերը ունէին պատահաններ՝ վերնայարկի եկեղեցիէն լոյս առնելու համար, և որք այժմ փակուած են քարերով. կողակին երկու կողմերը կը նշմարուին հեաքեր որմանկարներու, որ 35 տարի յոռաջ, հրդեհի մը հետեանքով, ոչնչացած են: Այս եկեղեցին վրայ, ի հնումն, կառուցուած էր ուրիշ եկեղեցի մ'ալ, որուն աւերակները տակուին կ'երևին. կը թուի թէ ան աւելի պայծառ էր և ունէր չքեղ կառուցուածք մը. տակաւին կ'աւանդուին սեղանը իր վէմ-քարով, կամարներուն չորս վիմաշարքը, կողակին աջակողմեան հնօրեայ պատը. կիսով փլած. մողայիքի բեկորներ և եկեղեցուցի սեամբ. աւանդարտը կը պատմուի թէ Հովուանոցի այս եկեղեցին ունէր կանանց յատուկ վանք մը. այս վերնայարկ եկեղեցոյն տեղւոյն վրայ հօս հոն ցրուած կան խոյակներ՝ ծաղկածն քանդակներով, մարմարէ սիւնաբուններ, որ անտարակոյս իտալիաց քանդակագործութեան արտագրութիւններն են: Տէր էր-Ռաւաթի այս վանքը, ինչպէս վերև ակնարկեցինք, բուն Հովուանոցի եկեղեցին էր, և այժմ կը զբոսնուի Յուրի մունաց ձեռքը. կ'թուի թէ ան, որքան որ Պարսից յարձակման կործանուած էր, բայց ստորնայարկը կանգուն մնացած էր և վերնայարկը վերաշինուած էր իտալիաց օրով, ինչպէս կ'ապացուցանեն տաշուած սիւներու մնացորդները: Համաձայն մեր քննութեան, ճշգրիտ կը նկատենք մեր Կաղանկայտուացիին վերև մէջ բերուած յիշատակութիւնը և Լիէվէնի բացատրութիւնները, որ ճշգորէն կ'ապացուցանեն թէ Պէյթ-Սահուրի Հովուաց զաշարի եկեղեցին՝ պատմական մեր «Հովուանոցն» է:

Այցելեցինք նաև Սիար էլ-Կանէմի

գալուը, Տէյր էր-Ռաւաթէն քիչ մը հետի. Զրանչիսկեանք հոն արտ մը գնելով՝ այդ զիւր վերածած են զայն և պարսպած. 1859 ին ալ պնդումներ կատարած են և զտած են շատ մը այրեր՝ որ հաւանարար գերեզմաններ էին. չգտանք հոն ո՛չ վանքի և ո՛չ եկեղեցւոյ հետքեր. և ըստ մեր համոզման Սիւրբ էլ-Կանէմի արտի տեղագրութիւնը և պրոպագանդները չեն հաստատուիր Մէսթէրմանի գիտողութիւնները, հետեւաբար Տէյր էր-Ռաւաթ՝ զարաւոր աւանդութեամբ և պոստմականութեամբ, կը մընայ իբր բուն «Հովուանոցը», որուն ընկերովի սեփականատէ՛ր՝ Հայք, Յոյնք և Լատինք Ծննդեան զիշերը, ի հնուն, կ'երթային հոն թափօրով, «Փառք ի բարձունս» երգելու և պատարագելու համար: Մենք վերև յիշատակեցինք մեր ազգային յիշատակութիւնք, որ կը հաստատեն այս պարագան: Օտար ծխարաններն ալ հետեւալ կերպով կը նկարագրեն «Հովուանոց» երթալու հանդիսական թափօրը. «Կէս զիշերին զանգահարութիւն կ'ըլլայ, բոլոր ուխտաւորները կը հաւաքուին Բեթղեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցին. և հոն կը կատարեն զիշերային ժամերգութիւնը. կղերը կ'զգեստաւորի Ս. Այրին մէջ և կը մատուցանէ զիշերուան պատարագը. յետոյ կը կազմուի մեծ թափօր, ժողովուրդը և կղերը լապտերներով և մօմեղինօք և կանթեղներով կ'իջնեն Հովուաց դաշտի «Փառք ի բարձունս»ի եկեղեցին, ուր կը կատարուի առաւօտեան ժամերգութիւնը և բարձրատեսն եկեղեցական մը կը պատարագէ. լուսածագին՝ բոլորն ալ կը վերադառնան ի Բեթղեհէմ, և Պատրիարքը Աւագ սեղանին վրայ Ս. Պատարագ կը մատուցանէ.» (տե՛ս Bethléem, le Sanctuaire de la Nativité, էջ 182): Դարաւոր սօփօթութիւն մը, այժմ թէև խափանուած, բայց երուսաղէմի Հայ եկեղեցին՝ նախնարած է «քաջ հովուին» ծննդեան Ս. Այրին մէջ երգել հրեշտակային չքնաղ երգը, — «Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, ի յերկիր խաղաղութիւն և ի մարդիկ հանդիսին»,

ԻԿԻՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱԻՆՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ աշինել ԲԱՅՇ

Պ. Աճառեան իր «Հայերէն նոր բաներ» գործին մէջ (Բ. հատոր, էջ 177) խոսելով այս նորագիտ բառի մասին, որուն նշանակութիւնն է սոնական կարողութիւնը կրօնցեցի, իր բայական ձեռքը ընդունած է զայն: Նոյն ձեռք որդեգրած է նաև իր հոյակապ «Հայերէն արմատական Բառարան»ին մէջ (Ա. հատոր, էջ 598), առանց որևէ ստուգարանութեան:

Հ. Գր. Սարգսեան ևս՝ որ տարւոյս Բազմալէպին մէջ քննութեան բովէն կ'անցընէ Պ. Աճառեանի նոր թուերը որոշ յաջողութեամբ մը, նոյն տարագով կ'ընդունի Մագիստրոսի գործածած «աւինել» բայը, աւելցնելով իր կողմէ՝ թէ յունարէն ἀνίσταμαι բայէն տառադարձուած է ան:

Ըստ մեզ, եթէ չենք սխալիւ, աշինել կամ աշինել բայ մը գոյութիւն չունի ակնարկուած Մագիստրոսեան տողերուն մէջ. այլ պէտք է կարգաւ զայն «ԱՏԻՆ Ելով»: Պ. Աճառեան այդ աշինել կցելով երով էական բային՝ կ'նճիռ մը ստեղծած է ինքնին, վասնիչ նոյն բառին հանդիպելու ատեն՝ զոր Մագիստրոս անկ յոգնակերտ մասնիկով կ'իրարկած է այլուր (Թուրք շէ, էջ 223 ըստ հրատարակութեան Կոստանեանցի)՝ «ի յասանցն ներքինեաց», բոլորովին անստույգ կը համարի բառն ու բանին ձևը միանգամայն:

Յայտնի կ'երևի սակայն՝ որ Աշին (կամ Աշին) և ԱՏՏԱՆԳ (թերևս՝ Ատտանք) ներքինի կամ ներքինեան նշանակութեամբ կը գործածէ Մագիստրոս, հասարակ գոյականի մը վերածելով դիցարանական այդ անունը: Անշուշտ Նոննոսի Մեկնութիւն Առապիկային մէջ կարդացած էր ան՝ թէ «գմարմինս իւրեանց յօշէին սրով» անոնք որ կը պատուէին Աստիկը (*), և թէ «մինչև ցարդ անդգամք ոմանք ազճատեալք հատանեն զնեքեանս»: Նոյնպէս Սոկրատի եկեղեցական պատմու-

(*) Հրատարակուած Հայերէն Թարգմանութեան մէջ չիկան բնագրին այս բառերը, բայց հաւանական է որ լատգոյն օրինակներ ունէին զայն: